

В'ячеслав Яремчук

НАЦІОНАЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОЇ ГРОМАДИ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ У ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Стаття присвячена аналізу специфіки перебування української спільноти, українських етнічних теренів у складі Росії, ступеня їх інтегрованості до імперського суспільного, економічного й геополітичного простору, які у поєднанні із загальним антиукраїнським спрямуванням царизму, процесами денаціоналізації робили неможливим вирішення українського питання у широкому контексті.

Ключові слова: українська громада (суспільство), Наддніпрянська Україна, Російська імперія, українське питання.

Vjacheslav Jaremchuk. The national-political situation of the Ukrainian community of Naddniprjans'ka Ukraine (XIX – beginning of XX century). The article provided an analysis of the specifics of the Ukrainian community, Ukrainian ethnic territories as a part of part Russia, the

degree its iteration to imperial social, economic and geopolitical space. The author argued the anti-Ukrainian tsarist policy of denationalization made impossible to resolve the Ukrainian question.

Key words: Ukrainian society, Naddniprojans'ka Ukraine, Russian Empire, the Ukrainian question.

Українське національне відродження, розпочавшись у першій половині ХІХ ст. і викликавши активізацію українського національного руху у всіх його проявах, призвело до появи такого фактора суспільно-політичного життя, як українське питання. Останнє поєднувало у собі не лише незаперечно існуюче пригнічення українського народу у межах Росії та Австро-Угорщини, на той час найчисельнішого недержавного народу в Європі, але й усвідомлення українською спільнотою факту цього пригнічення, що поклало початок боротьбі за національне та соціальне визволення. У цій боротьбі український народ, що за сотні років перетворився на безправну меншину, відкинуту на узбіччя історичного прогресу, був вимушений переборювати колосальний супротив, вкрай упереджене і недоброзичливе ставлення інших суб'єктів політичного життя. Адже вирішення українського питання, тобто права «жити по своїй волі на свої землі» [1, с.293], мало рішучим чином змінити баланс сил не лише у межах Росії та Австро-Угорщини, але й у Європі загалом, через що на початок ХХ ст. шанси на його втілення залишалися досить примарними.

Українські землі здавна були метою експансії з боку багатьох держав. Одним з найбільш успішних суб'єктів цього процесу стало Московське князівство (згодом Російська імперія), яке, змінивши литовсько-польських завойовників, наприкінці ХVІІІ ст. заволоділо основним ареалом українства – Наддніпрянською Україною. Приєднання до Росії Києва, колишньої могутньої східнослов'янської столиці й центру православ'я, означало для неї величезний цивілізаційний стрибок до мети імперської величі й європейської могутності. Приєднання ук-

раїнських теренів до складу імперії Романових знайшло офіційне обґрунтування як історично зумовлений процес повернення «исконно руських» земель. У свою чергу, ідея «єдиної Русі» вимагала у кінцевому підсумку не лише остаточного поглинання української території, але й її корінних жителів – українців, які мали втратити свої відмінні риси і перетворитися на «справжніх росіян».

Тому від моменту добровільного вступу гетьманської України під «високу руку» московських царів останніми проводилася жорстка політика руйнації традиційного політичного і економічного устрою, культурного і освітнього поля, ідеологічна обробка українства, спрямована на їх повну денационалізацію. Не виявляючи найменшого бажання до будь-якого діалогу з українським суспільством, монархія Романових, разом із ліквідацією козацько-гетьманської української держави, вважала для себе справу «українського питання» раз і назавжди вирішеною. Політичні дії самодержавства у цьому напрямі були доповнені навальним наступом суцільної русифікації, російської освітньої системи і культури. Зрештою, це призвело до того, що українці, несучи у своєму культурному набутку спадщину греко-візантійської і західної культури, які свого часу відіграли роль «донора» у політиці «вестернізації» Росії, разом із втратою власної державності перейшли до розряду «неісторичних» народів з усіма негативними наслідками, тобто приреченими на втрату національної ідентичності [2, с.39; 3, с.62] і зникнення. На «користь» офіційної ідеологічної доктрини щодо природного «розтоплення» українців серед росіян відігравали й такі чинники, як спільність православної релігії, етнічна та історична близькість, подібність культури і мови, ментальності, належність до одних станово-майнових груп.

Торкаючись згаданій проблеми, М. Грушевський зазначав, що від часів Переяславської ради «українське життя вступило в період «українського питання» щодо Московсько-Російської держави і в нім зоставалося до останньої революції» [1917 р. – Авт.] [4, с. 42]. Подібний

висновок щодо перебігу російсько-українських відносин був зроблений і М. Драгомановим. У своїй роботі «Пропащий час. Українці під Московським царством (1654–1876)» він наголошував: «все, що не робилось царським урядом для України після Хмельницького..., усе те роблено... щоб доконати старі українські порядки» [5, с.563] із загальним висновком: без користі для українців.

З метою знищення національної свідомості українців активізувалася фальсифікація минулого українського народу, його державницької традиції. Історію українського народу російська історіософія висвітлювала з позицій інтересів Росії, починаючи від трактування виключного права великоросів на спадщину Київської Русі, а «возз'єднання» українців з Москвою оцінювано як благо для останніх, що мало призвести до цілковитого злиття етносів, їх мов і культур на базі російської. З цього часу владні чинники Російської імперії розглядали Україну і українство під провідним кутом зору: «полезно ли украинское движение для господствующей великорусской народности» [6, с.31]. Як наслідок, увійшовши у 1654 р. до складу Московії як автономна козацька держава з республіканськими традиціями, Україна під примусом перетворилася наприкінці XVIII ст. на звичайну провінцію (Мала Росія, Малоросія, Південно-Західна Росія), поділену на 9 губерній. Назва «Україна» була вилучена з політичного вжитку.

Загалом, на національно-політичне становище багатомільйонного, компактно розселеного українського народу у складі Росії впливала низка факторів – внутрішньоімперських (політичних, економічних, міжетнічних, суспільних) і зовнішніх (у галузі загальноєвропейської геополітики), які у сукупності, разом зі специфікою самодержавної влади, відкривали перед українством невтішну перспективу остаточної асиміляції, «малоросійщення».

На початок ХХ ст. понад 250-річне перебування основних теренів України у складі Росії призвело до того, що вони перетворилися на органічну частину імперії, пов'язану з нею тісними адміністративними узами, політичними,

правовими і економічними інтересами. Україна значною мірою втратила свою самобутність, що торкнулося у першу чергу козацько-шляхетської еліти, церкви, міщанства. Українське середовище з традиційною культурою і побутом витримало цей суцільний наступ асиміляції, однак було зведене здебільшого до селянських рамок.

Сам же український народ під тиском імперської адміністративної машини, суцільної русифікації, дій влади, спрямованих на національну дезорієнтацію і асиміляцію серед «російського моря», прямих репресій трансформувався у так зване «малоросійство», перехідну ланку до повного «обрусіння», представники якого, за висловом В. Левинського, свідомо або несвідомо були носіями і рабами російської державності й великоруської культури в Україні [7, с.33, 34]. Цьому, зокрема, сприяла й певна специфіка перебування українців у межах Російської імперії, коли вони за умови переходу на позиції «вірних малоросів» (складової привілейованої етнічної групи – росіян), що всіляко віталось владою, набували сприятливих можливостей для суспільної самореалізації, кар'єрного зростання, матеріального благополуччя.

Незворотність згаданих руйнівних процесів була зумовлена й тим, що національна самосвідомість в українському суспільстві ще не склалася у вигляді викінченої системи світосприйняття. Як, зокрема, реагував на проблему І. Франко, «велика частина світлич українців, вихована в... ідеях автократичного доктринерства, ... сама ігнорувала свій український партикуляризм, у душі стидалася його, в душі признавала себе *gente Ukraini, natione Russi* [лат. – за походженням українцем російської нації], в душі й явно дорожила й дорожить фантомом «великої, неподільної Росії» [8, с. 403–404]. У побутовій свідомості українців домінувала ідея спільності візантійського православ'я і загальноруської єдності, особливо в умовах протистояння з зовнішніми силами, з якими уособлювалися відмінні етнічні масиви і конфесії. Приниження і переслідування негативним чином позначалися на морально-психологічному стані українців (у то-

му числі через нав'язування тез про меншовартість і хуторянство, про, начебто, небажання плекати свою високу культуру і державність [9, с. 48, 49]), розвитку національно-визвольного руху, становленні його ідейних засад, зрештою – на процесі перетворення етнічної маси на культурно і політично свідому національну спільноту – українську політичну націю, «спізнілого» порівняно з іншими східноєвропейськими народами.

На цю невідрадную обставину звертали увагу лідери українського національного відродження, зокрема М.Грушевський, який у першому десятиріччі ХХ ст., аналізуючи стан українського суспільства, зазначав – «у нас – розсипана етнографічна маса, слабкі, майже призабуті історичні спомини...». Разом з тим, він стверджував, що саме його сучасникам випала доля або очолити «новітнє національне відродження», або ж потрапити у новий період національної деморалізації, зневір'я і повної летаргії, з якого народ міг уже й не прокинутися [10, с.117].

У ХІХ ст. спостерігається значне зростання ролі Наддніпрянської України у внутрішньому суспільно-політичному і господарському житті Росії, що суттєво виділило цей регіон (за територією 3% усієї імперії) з-поміж інших «національних районів». Українські землі набули й важливого стратегічного значення, адже межуючи з Австро-Угорщиною і Румунією й охоплюючи з півночі Чорне море, вони забезпечували Росії вигідний плацдарм у просуванні в напрямі Балкан і Близького Сходу.

На зламі ХІХ–ХХ ст. Наддніпрянщина за темпами економічного зростання, концентрацією виробництва, продуктивністю праці, енергоозброєністю перетворилася на один з головних і найперспективніших індустриальних центрів імперії, її паливно-металургійну базу. Вагому роль відігравав регіон і у сільськогосподарському виробництві Росії. Завдяки бурхливому розвитку промисловості, стабільній продовольчій ситуації в Наддніпрянській Україні був один з найвищих рівнів життя в імперії. Однак всі ці здобутки цивілізації були досягнуті в ім'я величезної імперії, а не корінного українського населення.

Під'яремне становище регіону простежувалося здебільшого на макроекономічному рівні. Про це свідчили, зокрема, структурно-територіальна диспропорція розміщення продуктивних сил (переважно на Сході і Півдні), незавершений характер промислового комплексу, помітна слабкість розвитку обробної промисловості, дисбаланс товарообміну між Центром і Україною, хижацька експлуатація природних покладів, надмірне навантаження на екосистему, що доповнювалося відповідною податковою і ціноутворюючою політикою.

Загалом, аналіз господарсько-економічних стосунків Наддніпрянської України з імперським центром давав привід фахівцям стверджувати про належність її до колонії «європейського» типу. Український регіон традиційно виконував й функцію фінансового «донора» держави [11, с.44; 12, с.143]. Експлуатація ресурсів краю імперією, яка, за слушним висловом М. Порша, відіграла «роль тої чарівної курки, що несе золоті крапанки центрові» [13, с.23], дала привід й представнику радикальних сил країни – лідеру більшовицького крила РСДРП В. Леніну свого часу стверджувати (у промові, виголошеній у 1914 р. у Швейцарії, яка не увійшла до радянських видань його творів), що Україна «стала для Росії тим, чим для Англії була Ірландія, яка нещадно експлуатувалася, не отримуючи нічого натомість» [14, с.239].

Водночас, стрімке перетворення Наддніпрянської України в аграрно-індустріальний регіон супроводжувалося руйнацією внутрішньої соціальної структури українського суспільства, яке і надалі залишалося неповносегментованим, складаючись переважно з селян і незначного відсотка новітніх класів – буржуазії, інтелігенції, робітничого класу, з переважно інонаціональними містами і суспільною елітою. Про існуючу «міжнаціональну систему поділу суспільної праці» наголошував свого часу М. Шаповал, за підрахунками якого в Наддніпрянщині 90% українців займалися хліборобством і добуванням сировини, 3,6% були задіяні в обробній промисловості, 0,9% – в торгівлі, 5,5% – військовій і адміністративній

сферах [15, с.14, 15]. Щодо національної буржуазії, то вона, займаючи певне місце у цукровій промисловості і торгівлі, не відігравала помітної ролі у господарсько-економічному житті. Внаслідок штучного гальмування і утисків у сфері культури й освіти в Україні залишався вкрай низький рівень грамотності, становлячи у 1897 р. 19,8% (середній показник по Росії – 21%), що, у свою чергу, стримувало процес формування української інтелігенції – середовища національної інтелектуальної еліти. В українських губерніях серед інтелігенції прошарок українців становив 32%, за ними були росіяни – 29,8%, євреї – 15,3%. Однак співвідношення між кількістю осіб інтелектуальної праці і чисельністю населення певного етносу було далеко не на користь автохтонних українців. Серед українців воно становило 1:423, росіян – 1:74, євреїв – 1:90 [16, с.35, 36].

У Наддніпрянській Україні у 1897 р. було зафіксовано майже 1,5 млн робітників. З них частка пролетаріату, зайнятого в індустрії, торгівлі і транспорті становила 28,8%. Внаслідок нерівномірного розвитку промислового виробництва у різних регіонах Наддніпрянської України частка фабрично-заводського робітництва коливалася від 0,5–1% серед усього населення на Волині, Чернігівщині, Полтавщині, Поділлі й Херсонщині до 1–2% на Київщині і Харківщині, доходючи до межі у 5–12% на Катеринославщині [17, с.7, 10]. Незважаючи на те, що близько 70% промислового пролетаріату України становили кадри місцевого походження (серед сільських робітників ця частка сягала майже 90% [18, с.82]), залучення українського робітництва до русифікованого міського і промислово-виробничого масиву прискорювало його русифікацію.

Однобічний розвиток капіталізму викликав таке явище, коли українські терени перетворилися на архетип аграрного перенаселення, що на початку ХХ ст. створило одну з вагомих соціальних і політичних проблем. Так, українське селянство, незважаючи на те, що Наддніпрянська Україна стала найбільшою «житницею Європи», і надалі гостро потерпало від нестачі сільськогосподар-

ських угідь, значна частина яких перебувала у поміщицькій власності. На селянина тиснули й штучно підтримувані царизмом общинні пережитки. Не виправила ситуації й запроваджена на початку ХХ ст. столипінська аграрна реформа. Серед її досить суперечливих наслідків стала масова трудова еміграція українського селянства на Схід імперії, що розмивало етнічні терени Наддніпрянщини. Прискорився й процес соціально-майнової диференціації селянства. Станом на початок 1917 р. сільські пролетарі з наділом і без нього становили 60,3% всього селянського загалу (у 1905 р. – 54%), середняки – 27%, заможні господарі – 12,7% [19, с.410].

Окрім, власне, українських земель, не менш вагоме навантаження у системі імперських відносин виконувало і корінне населення України – українці, один з найчисельніших слов'янських народів, «приписаний» як бічна гілка до великоросів. Згаданому заходу самодержавство приділяло першорядне значення, адже за його рахунок досягалася кількісна перевага серед підданих імперії «росіян», слов'янської основи монархії Романових, який складався з великоросів, малоросів (українців) і білорусів. Логічним продовженням цієї політики, враховуючи те, що Наддніпрянська Україна розглядалася як найбільш значуща ланка «етнічного ядра імперії», яка значною мірою забезпечувала європейський генофонд держави, було намагання, нехтуючи науковим обґрунтуванням, довести тотожність між українцями і великоросами, які мали складати єдиний «російський народ».

Згідно із даними I Всеросійського перепису 1897 р., серед 129 млн підданих імперії найбільший загал населення становили великороси – 44,3% (55,7 млн осіб), українці – 17,8% (22,9 млн осіб), білоруси – 4,7% (5,9 млн осіб). Разом ці слов'янські народи (з «єдиного кореня») становили 66,8% населення*. Саме таку цифру, тобто 2/3 населення «росіян-великоросів», схильні були

---

* До цієї групи не залучалися поляки (римо-католики) – близько 6,3% населення імперії.

афішувати офіційні чинники, аналізуючи етнічну ситуацію в імперії, часто-густо зводячи це до аморфної маси «росіян». Наявність російської більшості мала виправдати безроздільне домінування російської культури, православної церкви, що досягалось нібито не державним примусом, а через «об'єктивний» факт російської більшості населення держави. Таким чином, об'єднання трьох близьких слов'янських народів створювало самодержавству ґрунт, який не міг забезпечити лише один з цих народів – великоруський.

Явище об'єднання східних слов'ян навколо великоросів у галузі внутрішньої політики збігалось і з зовнішньою, значно активізованою наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., пов'язаною з продукуванням ідеї «об'єднання слов'янського світу» навколо монархії Романових. Відповідно, у цьому руслі трактувалася й офіційна російська національна ідея, яка все більше нагадувала характер месіанства, обґрунтовуючи роль Російської імперії як рятівниці всього світу, дійсного «третього Риму». При цьому свідомо замовчувався факт пригнічення народів у самій Російській імперії, в тому числі й українців, про що спорадично засвідчувала передова ліберальна російська думка. Зрозуміло, що в озвученому модерному трактуванні «російської ідеї» роль українського, внутрішнього фактора, давно, на думку царизму, вирішеного, у жодному разі не могло набути дестабілізуючого звучання.

Щодо українських губерній, то у 1897 р. тут було зафіксовано 23,4 млн жителів (18% населення імперії), з яких понад 17 млн (72,6%) становили українці. Серед іншого великого етнічного загалу у Наддніпрянщині були росіяни, євреї і поляки. Активна русифікація і переселенська політика призвели до того, що в Наддніпрянській Україні проглядалася тенденція до штучного зменшення питомої ваги українців. Так, на кінець ХІХ ст. у Лівобережжі частка українців серед усієї людності доходила до 80%, Правобережжі – до 76,9%, Новоросії – до 42,9%. Для порівняння, вага українців на вищезначених теренах станом на 1795 р. становила, відповідно, – 93,1%, 87,9%, 52,5% [20, с.158].

16% українців були мешканцями міст, становлячи в них у середньому близько третини населення. Лише у Харківській і Полтавській губерніях українське міщанство було переважаючим. Яскраво подає процес прискореної російської колонізації українських земель, денаціоналізації один з дописувачів з Наддніпрянщини (1877 р.) до М. Павлика: «Як будете, добродію, на Вкраїні, то побачите її тільки по селах: ще, може, в Києві та в Полтаві є українська інтелігенція, а по других городах її не побачите – скрізь «руськіє» зародили, і навіть там, де їх ніхто не сіяв» [21, с.189.].

Імперські позиції в Україні посилювалися за рахунок того, що адміністративні і громадські структури, господарсько-економічні інституції, освітня система були виключно російськомовними. Провідні позиції займали і росіяни. Нараховуючи майже 2,7 млн чол. (близько 11,8 % мешканців краю), їх частка серед міського населення (представники дворянства, буржуазії, духовенства, чиновництва, військових, купецтва, робітничого класу тощо) коливалася у межах 25% у Правобережжі і зростала на Півдні і Сході України до 30–50 %.

Третю сходинку за чисельністю в Наддніпрянщині займали євреї – 8,3% населення (за переписом 1897 р. – 1,64 млн осіб.). У Правобережжі їх частка доходила до 1/8 населення. Загалом, з усіх підросійських євреїв понад 40% зосереджувалося на українських теренах. З них абсолютна більшість була міськими жителями. Представники єврейських торгово-посередницьких кіл традиційно займали чи не монопольне становище у первинній ланці господарсько-виробничого і споживчого ринків, що становило суттєву конкуренцію українському середньому стану, часто викликаючи напругу в українсько-єврейських взаєминах. Вона загострювалася й тим, що останні часто були посередницьким елементом у системі соціального визиску українства, поширення русифікаторста (до цього полонізаторства). Хоча на побутовому рівні взаємини однаково пригноблених народів були здебільшого приятними, згадані обставини ускладнювали створення

дієвого спільного міжнаціонального блоку у відстоюванні своїх прав перед царизмом.

Поляки (2,8 % від усього населення українських земель; 656 тис. осіб) головним чином зосереджувалися на Правобережжі, де їх частка серед міського населення коливалася від 4,7% (на Київщині) до 7,9% (у Волинській губернії). На початку ХХ ст. у власності польського елемента перебувало 1/5 всієї землі, 46% поміщицьких земель Правобережжя (90% Київщини), 54% промислових підприємств. Щодо соціальної структури польського населення, яке було досить відмінним у різних регіонах, напередодні революції 1917 р. воно на 46,8% складалося з селянства, зайнятих у промисловості – 24,1%, особи вільних професій – 11,2% та ін.

Доволі строкатий національний склад Наддніпрянської України, який був наслідком попередньої соціально-економічної і національної політики держав, у межі яких входили українські землі, мав від'ємний характер щодо корінного українського населення. Як стверджував з цього приводу М. Грушевський, «Стара Польща дала нам єврейське місто і містечко як результат своєї лихої соціальної й національної політики, що задавила наше українське місто, українську міську людність». Новий російський режим додав до польської буржуазії буржуазію московську, «утворив великі гнізда робітників-Великоросів з прихожих і місцевих денаціоналізованих людей по фабричних і промислових центрах» [4, с.165, 166].

Загалом Росія на початок ХХ ст. являла собою багатонаціональну імперію з найгострішими на європейському континенті соціальними і національними суперечностями, незавершеними буржуазно-демократичними перетвореннями (відсутність конституції, парламенту тощо). Це була унітарна централізована держава, яка в адміністративному відношенні поділялася на 78 губерній і 18 областей. Існування в її складі Великого князівства Фінляндського, Бухарського емірату й Хівинського ханства не порушувало чіткої вертикалі влади. В інтегративній ос-нові

багатонаціональної імперії, за висловом німецького дослідника А. Каппелера, хоча і лежав так званий імперський патріотизм, який базувався на деяких елементах, пов'язаних з російським етнічним світоглядом, все ж таки у ньому переважали наднаціональні риси [22, с.177]. Констатація цього факту не заважала самодержавству проводити політику захисту цінностей і інтересів пануючої російської нації та її верхівки, православної церкви, що супроводжувалося національним гнобленням, соціально-економічним визиском, насильницькою русифікацією, через що Росія цілком відповідала назві – «тюрма народів».

На зламі ХІХ–ХХ ст. загальна криза Російської імперії була поглиблена крахом міфу про «національну державу», основою якого було визнання аксіоми щодо спадщини росіян на Київську Русь, їх чисельної переваги серед населення держави. Наростаючі національні рухи, які дедалі відчутніше розхитували поліетнічну імперію Романових, засвідчували, що Росія залишалася «державою національностей», програмуючи виникнення низки національних питань, на які царизм, внаслідок своєї природи, реагував обмежуючим законодавством, силовими методами або ж цілковитою ігнорацією, заводячи загальну ситуацію у глухий кут, коли суб'єкти згаданого процесу все більше віддалялися один від одного, переходячи на позиції загострення конфліктності і протистояння. У свою чергу, це створювало досить строкату картину існування багатьох національних і загальноросійського, опозиційних до існуючого режиму, політичних рухів, які уособлювали два потоки – національного і соціального визволення і, врешті-решт, згідно із прикладами європейської історії ХІХ ст., вимальовували перспективу розвалу імперії. Суттєву роль у цьому процесі мав відіграти саме національний фактор, пов'язаний з пробудженням національної свідомості, становленням національних рухів, спрямованих на вирішення національних питань своїх народів, починаючи з досягнення вільного культурно-національного і автономно-політичного розвитку. Найбільш яскраві приклади – вимоги

державного відтворення Фінляндії, Польщі, які постійно тримали самодержавство у напрузі.

Розуміючи всю складність ситуації, дії царизму відтепер були спрямовані не так на реалізацію «проекту великої Росії», як на збереження цілісності імперії, зміцнення її єдності, у тому числі шляхом насильницької русифікації, намаганням уніфікувати пригноблені народи, ліквідувати їх культурну і національну ідентичність, загалом – «втиснути» багатоманітне національне життя імперії у формулу унітарної «єдиної і неподільної» Росії. Зазначимо, що якоїсь послідовної національної політики в Російській імперії не було. Вона значною мірою мала ситуативний або ж особистісний характер, залежно від нахилів того чи іншого імператора. Тривалий час царизм досить вдало вибудовував співробітництво з лояльними неросійськими елітами (німці, поляки, фіни, грузини, українці-малороси та ін.). Зокрема, у Правобережній Україні польська культура за сприяння самодержавства була пануючою до другої половини ХІХ ст. Згодом, на фоні зростання національної самосвідомості, царизм почав проявляти все більшу недовіру до неросійських народів, відходити від тактики віротерпимості з іншими конфесіями, визнання інших культур і мов. Дедалі частіше застосовувалися силові методи для вирішення спочатку польського, який упродовж ХІХ ст. становив найбільшу небезпеку для самодержавства, у подальшому фінського питання шляхом обмеження автономії Фінляндії. Згадані фактори позначилися і на формуванні вищого ешелону політичної еліти імперії, у якій на початок ХХ ст. домінуючі позиції займали росіяни. Згідно з прикладом асиміляторської політики інших європейських держав, скажімо, Німеччини, Австро-Угорщини чи Франції, царський уряд, втрачаючи суспільну підтримку, намагався використати для стабілізації режиму нову інтеграційну ідеологію, що базувалася на російському націоналізмі. У період загострення міжнародних відносин наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. з боку царизму поси-

лилася політика великодержавного шовінізму, розпалювання міжнаціональної ворожнечі.

Національна політика російського уряду відрізнялася диференційованим підходом до різних народів, обмежуючи чи цілком забороняючи їх національні права, скажімо, у сфері використання рідної мови в освіті, друці, виборі професії, місця проживання тощо. Формально у Російській імперії на законодавчому рівні не було правових обмежень за етнічною ознакою. Вони були «приховані» на рівні конфесійного поділу. Так, досить відверто обмежувалися у правах мусульманські народи, спеціально виділені в особливу категорію – «іногородців». Щодо цих етнічних спільнот з іншою культурою і релігією, ментальністю, «закритими» формами суспільного життя, що не дозволяло застосовувати звичні імперські схеми асиміляції і денаціоналізації, самодержавство було вимушене особливо не форсувати процеси русифікації і християнізації.

На теренах Наддніпрянської України юридично оформлених утисків за етнічною ознакою зазнавало єврейське населення. Створена тут на зламі XVIII–XIX ст. «смуга єврейської осілості» поєднувалася з широкомасштабними заходами, що стосувалися різноманітних обмежень представників єврейської національності у здобуванні освіти, обійманні офіційних посад, свободі пересування й поселення, володіння нерухомим майном тощо. Починаючи з вибуху польського повстання 1863 р., подібне стосувалося й поляків. Невдовзі, внаслідок задіяння системних заходів щодо максимального обмеження «польського елемента», польський суспільно-політичний рух більше не відіграв суттєвої ролі у Наддніпрянській Україні.

У другій половині XIX ст. все більш відверто антиукраїнською ставала й урядова політика щодо автохтонного населення Наддніпрянщини – українців, яка мала виключно превентивний характер. Адже, як зазначалося вище, українські території і «українська плебейська нація» були надто важливі для Росії. Їх втрата могла завдати не лише непоправного удару по силі і величчю монархії Романових, що не йшло у жодне порів-

няння з іншими «національними районами», але й призвести до дестабілізації всього суспільно-політичного життя. Як зазначав з цього приводу І.Лисяк-Рудницький, самодержавство було впевнене у тому, що «відродження України являло собою смертельну загрозу для майбутньої Росії, як європейської великої потуги», через це проводило політику («війну на знищення»), спрямовану на придушення будь-яких виявів української національної свідомості [23, с.160].

На згадану обставину звертав увагу і М. Драгоманов, пов'язуючи з українським суспільно-політичним рухом появу у політичному житті Східної Європи загального федеративного питання, яке мало неодмінно призвести до потрясіння основ централізованої Росії [24, с.119]. Саме через цю – великої потенційної ваги загрозу, російська сторона прагнула взагалі не торкатися цієї дразливої теми, вперто зводячи проблему самовизначення українців до історико-філологічних тонкощів. Хоча питання, звісно, стосувалося іншої площини – політичної, коли свідоме українство, розуміючи свою етнічну, культурну, мовну окремішність і те, як висловився Т. Шевченко, що український народ не був господарем своєї долі і жив «на нашій, не своїй землі», маючи перед собою зразок Української держави часів Богдана Хмельницького, бажало покінчити з національним гнобленням, єдиною можливістю до чого було відтворення власної державності (повної суверенності або часткової у вигляді автономії).

Специфіка ж українського питання в Росії, на той час малознаного і фальсифікованого владними чинниками, полягала у тому, що воно латентно існувало поряд з іншими – польським і єврейським, які з різних причин «перекривали» собою українське. Кожний з народів-в'язнів прагнув відстоювати власні, іноді взаємозаперечуючі один одному, національні, політичні, економічні, культурні інтереси, пристосовуватися до умов існування і шукати свої форми боротьби за виживання і волю. На відміну, скажімо, від Австро-Угорщини, де влада вимушено балансувала на національних суперечностях, неодноразово спираючись, за

потреби, і на українську меншину, в централізованій Росії самодержавство намагалося впоратися власними силами з будь-якими проявами непокори чи відстоювання національної самобутності.

Посилювало напругу й те, що українське питання з його основними постулатами щодо окремішності українців, прагненням до національної свободи викликало неприйняття як з боку великодержавної російської, так і всепольської ідей. З різним обґрунтуванням, але Росія і Польща традиційно вважали Україну своєю споконвічною територією, а українців етнічною групою своїх народів. На початок ХХ ст. консервативна російська й польська політичні доктрини були і надалі налаштовані на те, що Україна («Малоросія», в польській інтерпретації – «руські землі Речі Посполитої») має бути остаточно асимільована, як політично так і культурно, Росією або Польщею.

Зважаючи на роль українців, їх етнічну, історичну і культурну близькість з росіянами, їм випала доля вкрай неприхильного ставлення з боку самодержавства, що не вкладалося у звичну схему національних відносин імперії. У той час, коли інші народи все ж таки визнавалися як окремі національні суб'єкти (поляки, фіни, прибалтійські німці, іноземці-колоністи, народи Кавказу і Середньої Азії, які зберігали юридично або фактично елементи мовно-культурної автономії) і лише підлягали загальному обрусінню, то стосовно українців, які були обрані за один з найближчих об'єктів русифікації, заперечувався сам факт їхнього окремішного існування. Виходячи із закономірностей функціонування імперської системи, український народ мусив втратити право на свою історію, назву, мову і культуру, що ставило під сумнів його існування як етносу.

Враховуючи наведені обставини, українське питання в Росії як всезростаюче за вагою явище суспільно-політичного життя, з погляду владних чинників, мало залишатися повністю нелегітимним. Саме такої позиції самодержавство дотримувалося аж до розвалу імперії у 1917 р.

Його ставлення до щонайменших прагнень українців щодо захисту національної самобутності залишалось упереджено-ворожим і розцінювалось не інакше як вияв політичної неблагонадійності, впливів зовнішніх сил, загроза «єдиній і неподільній» Росії.

Зручним приводом для самодержавства радикальним чином розв'язати українську проблему стало польське повстання 1863 р., що збіглося у часі з піднесенням українського культурного й суспільного руху, який почав вириватися за звичні етнографічні межі. Саме з огляду чіткого усвідомлення царизмом потенційної української небезпеки (як зазначав у першій половині 1863 р. у листуванні князь С. Голіцин до міністра внутрішніх справ Росії П. Валуєва – «малоросійський рух ще нічим конкретним себе не проявив, але сама тенденція небезпечна» [25, с.432]) і відбулася чергова навальна нагінка на українство. Безпідставне отожднення великодержавними колами Росії українофільства з «польською інтригою», що цілком спотворювало уявлення про український національний рух, призвело до запровадження таємного Валуєвського циркуляра 1863 р., який через обмеження українського друкованого слова і цілковите вилучення української мови з галузі освіти і виховання* мав на меті відокремити українофільську інтелігенцію від свого народу. Останній же мав і надалі перебувати у рамках звичного «малоросійства» [26, с.181, 182].

З наміром остаточного закріплення за українською мовою статусу регіонального діалекту їй було перекрито високі контексти, які монополюно мали належати лише російській культурі [27, с.435]. Ці заходи поклали поча-

---

* Зовсім за іншим сценарієм відбувалися антипольські репресії у Прибалтійському краї, зокрема у Литві. Прагнучи ліквідувати «польську загрозу» та відмежувати литовців від поляків, урядом, що не заперечувало загальної політики русифікації, були зроблені суттєві поступки литовцям у культурно-освітній сфері. Поряд із заборонаю використання у литовському друці латинського алфавіту, з польської на литовську мову навчання була переведена низка гімназій та духовних семінарій, що створювало сприятливі умови для розгортання литовського національного руху.

ток низці цензурних утисків щодо змісту і уніфікації правопису, що на деякий час майже повністю припинило українське книгодрукування. Наголосимо, що заборона української літератури незалежно від її змісту, лише на мовному ґрунті, було унікальним явищем, анахронізмом і дикістю не лише для Європи, але й для Росії. Тому поряд з розгорнутими репресіями проти громадівського руху суспільству нав'язувалася ідея про те, що «ніякої окремої малоруської мови не було, нема і не може бути», що мова, вживана простолюдом-малоросами, є діалектом російської, тільки попсованої впливами Польщі. Настирливо пропагувалася думка, що українська мова, україно-фільський рух, не маючи власних коренів, були привнесені у народне середовище Наддніпрянщини як продукт польської інтриги, згодом – австро-німецької, в основі якої крилися сепаратистські наміри – ворожі до Росії і згубні для Малоросії [28, с.260, 261].

Цей категоричний висновок, фактично вирок, став провідним принципом урядової політики щодо українства. Посилення антиукраїнських цензурних утисків, що знайшло унаочнення у сумнозвісному Емському царському указі 1876 р., поставило під майже цілковиту заборону українське друковане слово і прояви культури, суспільний рух, що було виявом брутального ставлення до українських підданих імперії. Тому, окрім зростання русофобських настроїв навіть у найлояльніших колах українського суспільства, згадана урядова політика призвела до витіснення з-під російських теренів і створення нового всеукраїнського духовного центру у суміжній Австро-Угорщині, заклавши підвалини українського питання як міжнародного чинника.

Одночасно Емський указ започаткував еру активної російської зовнішньополітичної діяльності, пов'язаної з поширенням антиукраїнської пропаганди в підавстрійських Галичині і Буковині. Її втілення розпочалося з надання секретної фінансової допомоги по лінії жандармського, згодом – військового відомств московфільським осередкам, що було першою спробою системно вплинути

на ситуацію у середовищі русинів-українців в Австрії*. Особлива увага надавалася підтримці проросійських структур, фінансування їх виборчих кампаній до місцевих сеймів і Віденського парламенту.

Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. антиукраїнський курс царизму був доповнений новими ущемленнями українства. Так, урядовим указом 1888 р. було заборонено вживати українську мову в офіційних установах і хрещення українськими іменами. У 1892 р. відбулося чергове посилення цензурних утисків, яке було спрямоване на вилучення з обігу і бібліотек «оригінальних малоруських творів». Було запропоновано піддавати українські твори особливо суворій цензурі і при нагоді «в цілях винятково державних» скорочувати їх кількість «за найменшого для цього приводу». За деякими даними, наприкінці ХІХ ст. спеціальна цензура, яка контролювала українські видання, заборонила не менше 30% заявок на друк. Хоча на початку ХХ ст. згадана цифра знизилася до 15% – це було значно вище «норми», адже стосовно інших мов заборони не перевищували 2% [29, с.184–186].

Унаслідок зазначеного підходу до 1905 р. відхилялися й усі клопотання української громадськості щодо заснування періодичного видання українською мовою. Наприклад, відмову дістала у 1881 р. письменниця Р. Косач (Олена Пчілка) щодо заснування у Києві літературно-етнографічного журналу за назвою «Україна». У 1895 р. головне управління у справах преси підтвердило урядове розпорядження не дозволяти друкувати книги «малоросійською мовою», призначених для дитячого читання, навіть якщо вони за суттю й були «благочинними».

Ще була низка антиукраїнських заходів, які вже стали хрестоматійними. Серед них – ХІ археологічний з'їзд

---

* Про діапазон цього впливу вказувало, наприклад, і те, що у 1886 р. до роботи Київського губернського жандармського управління були залучені професори місцевого університету як експерти з «галицько-руської мови» (Див.: Державний архів у м. Києві. Ф.16. Київський університет Святого Володимира, Рада. – Оп. 465. – Спр. 241. – Арк. 1.).

у Києві (1899 р.), який зібрав науковий світ з Росії і Європи. На ньому МВС дозволило читати наукові доповіді усіма слов'янськими мовами, окрім української (!). Лише з наміром не допустити скандалу, в останній момент надійшов дозвіл зачитувати реферати й українською мовою, але за умови, що це буде зроблено тільки на закритому засіданні у присутності не більше 25 науковців. Подібне трапилося і в Полтаві у 1903 р. під час відкриття пам'ятника І. Котляревському, коли було заборонено виступати промови українською мовою. При цьому виняток був зроблений для іноземців – українців з Австро-Угорщини. Рупором войовничої українофобії в Наддніпрянській Україні виступали засоби масової інформації, зокрема, такі одіозні газети, як «Киевские ведомости» (Київ) і «Южный край» (Харків).

Ситуація навколо української проблеми ускладнювалася ще й тим, що на перепоні розгортання українського суспільного руху була не лише самодержавна Російська держава, але й російське суспільство, яке давно «втрапило саме уявлення про Україну як про національний організм» [30, с.7], формуючи сприятливий ґрунт для поширення українофобських поглядів, розцінюючи будь-яку активність з боку української громади як вияв «сепаратизму» чи ворожих іноземних антиросійських аспірацій [31, с.568, 569; 32]. Незважаючи на значну відмінність у народній культурі і побуті, які існували в українському і російському середовищі, на те, що «хохол» і «кацап» ніколи не вважали, що належать до одного народу, російське суспільство завдяки тиску імперської адміністративно-пропагандистської машини і надалі перебувало під впливом офіційної доктрини про триєдину руську народність, вважаючи українців і росіян етнічно гомогенними, з чого випливала доцільність їх остаточного злиття. Народна ж українська мова разом зі здобутками української культури у кращому разі сприймалася як периферійна мальовнича окраса «общерусского языка», але це відбувалося лише до тієї межі, поки російський націоналізм не відчував загрози з боку українського руху.

Такої позиції, на переконання І. Лисяка-Рудницького, дотримувалися й представники ліберального і революційного середовища, у яких псевдокосмополітичні погляди мало чим відрізнялися від царської бюрократії [33, с.474]. Так, не говорячи про відвертих українофобів, представники ліберально-демократичного табору Росії вперто не бажали визнавати окремішності українського народу, його права на вільний розвиток. «Не помічав» українців один з найавторитетніших творців слов'янофільської доктрини в Росії І. Аксаков. Аналізуючи політичну ситуацію у Південно-Західному краї (Правобережна Україна) другої пол. XIX ст., він зводив її до цивілізаційного протистояння між православною Росією і католицькою Польщею. Окрім відомого «польського питання» у Правобережжі, в орбіту російських слов'янофілів потрапляло і «єврейське питання», які, на думку російських патріотів, мали бути вирішені одним способом – їх знешкодженням. Парадокс, але при цьому з полеміки випадала проблема корінного населення краю – українського народу.

Ведучи дискусію з відомим чеським громадським діячем Ф. Рігером, І. Аксаков договорився до того, що намагався повчати свого західного колегу – «Як можна взагалі ставити так зване «Малоросійське питання»?». Чого варта, наприклад, його теза, наведена мовою оригіналу: «Спрашивать Малороссов о том: хотят ли они быть под Польшей, в этом столько же смысла, сколько в спрашивании Москвы, хочет ли она... перестать быть Россией!» [34, с.90]. Тобто, під час дискусії навколо долі Малоросії як частини «живого тіла Росії» («малоросійського питання не існує... тому, що це питання загально-російське, земське, народне, питання всієї Руської землі... Задніпровська Україна... – не завойований край, про який можна дискутувати, а частина живого тіла Росії: тут немає місця ні питанню, ні дискусії» [34, с.90]) російські інтелектуали, подібно до офіційних кіл, дивилися на справу таким чином, що українці взагалі ... «зникали», а залишалися лише два фігуранти – рідна Росія, яка, начебто, боролася за свободу і незалежність «Російської

України», і ворожо-агресивна Польща. Через це й прояви українофільського руху трактувалися виключно як «сепаратистські марення» поодиноких неврівноважених осіб, що несло небезпеку «єдності і цілісності Росії» й не мало підтримки з боку антипольськи налаштованого «малоросійського населення» [35, с.204; 36, с.328, 329; 37, с.380, 383]. Подібна упереджена точка зору панувала і щодо українського руху у південно-західній Галичині, який зводився до підтримки австрійських інтересів, відокремлення від Росії 15 мільйонів «Південно-Російського племені». Українська ж активність розцінювалася як наміри розколоти слов'янство, порушити єдність і цілісність Росії і взагалі – стати на шляху звільнення слов'янства з-під австро-турецького поневолення [36, с.330; 38].

З відповідним розумінням і співчуттям до устремлінь українського народу ставилися лише окремі представники великоруського суспільства, що сприймали прояви культурно-національного відродження українців як природне, позитивне явище, як частковий вияв ідеї все-слов'янського братства. Не забуваймо і геостратегічних реалій, адже у розвитку національної самосвідомості серед українського народу вбачався надійний засіб боротьби з польськими впливами у Південно-Західному краї. У той же час, починаючи від слов'янофілів, все відвертіше звучали нотки недовіри до українських прагнень, які розцінювалися як прояви вузького провінціалізму чи спроба зупинити історичний процес розвитку російського національного організму. Навіть з боку демократичного табору трактування України було не інакшим, як «Південь Росії», «Південний Край», «Малоросія» або «Хохландія» [39, с.45–53].

Таким чином, російське суспільство, його еліта щодо українства, українського питання стали жертвою власної історіографії, освіти, історичної традиції, тривалої анти-української офіційної пропаганди. Як не парадоксально, однак російське суспільство у своєму загалі і не намагалось шукати інших, об'єктивних джерел, що стосувалися українців і України. Незважаючи на утвердження на зламі

XIX – початку XX ст. у науці погляду, що українці є цілком окремим народом, російські великодержавні шовіністи, державні чинники і надалі з успіхом експлуатували тезу про триєдність великоруського народу, чим нагнітали ескалацію навколо українського питання, трактуючи його виключно як вияв ворожого «мазепинства».

За оцінкою О. Лотоцького, на початку XX ст. стан українсько-російських відносин нагадував щось фатальне. На його переконання, причиною цього було те, що російське суспільство, яке на собі не відчувало національного поневолення, було не в змозі звільнитися від стереотипів і міфологем з проблеми, відверто грішило непоінформованістю «щодо національної справи взагалі і української зокрема», через що ставлення навіть російської демократії до української проблематики було, у кращому разі, «насмішкувато-поблажливе чи байдуже, а в основній своїй суті – неприхильне» [40, с.401–402, 421]. Такої самої думки дотримувався і В. Левинський, стверджуючи, що 9/10 великоросійського суспільства або не розуміло суті українського питання, виявляючи щодо нього елементарне незнання (як і щодо подібних питань в Європі), або ставилося до нього відверто вороже [39, с.45]. Згадане явище стосовно оцінки українського національного питання, українських національних прагнень було зафіксовано й під час анкетування, проведеного у 1912 р. редакцією журналу «Украинская жизнь». Хоча редакція й отримала досить багато анкет від дописувачів зі схвальними відгуками, зокрема, академіка Ф. Корша, М. Горького, О. Луначарського, В. Обнинського й інших, низку з яких було опубліковано, анкетування засвідчило про збереження тенденції, коли російське суспільство зі згаданою проблемою було цілковито не ознайомлене чи бачило її у спотвореному вигляді.

Лише наростання політичної кризи на початку XX ст. і вибух російської революції 1905–1907 рр. змусили царизм перейти у національній сфері до політики «гнучкого прагматизму», що означало відмову на певний час від звичного репресивного асиміляторства. У 1904 р. були

зняті деякі найбільш відверті прояви русифікації, зокрема, з друкованого слова литовською мовою. У 1905 р. вийшов указ про віротерпимість, що стосувалося, в першу чергу, поляків і татарів. Низку поступок у галузі освіти, мовної політики було зроблено для поляків, литовців, вірмен, естонців, латишів.

Надто повільно, переборюючи значний опір, подібні заходи торкнулися нарешті і українців. В умовах революції практично вперше було порушене у суспільній сфері раніше еретичне питання про право українців на власну мову і культуру. Згідно з офіційно оприлюдненим у 1905 р. висновком урядової комісії українська мова визнавалася як цілковито самостійна і окремішна, що відкривало перед «малоросійським населенням» перспективу її вільного використання у публічному житті і друці [41]. На початку 1905 р. голова уряду С. Вітте, приймаючи у Петербурзі українську депутацію, запевнив, що невдовзі всі обмеження з українського друкованого слова будуть зняті разом з прийняттям закону про пресу. На практиці ж, царський уряд визнав скасування виняткового цензурного режиму для української мови передчасним. Тільки під тиском революційних подій, з запровадженням «Тимчасових правил про пресу» (листопад 1905 р.) разом з відміною попередньої цензури була знята заборона на українське друковане слово, а згідно з урядовими «Правилами» (березень 1906 р.) антиукраїнські обмеження були скасовані остаточно як «неналежні до вжитку». Однак у подальшому царизм і надалі ставився до всього українського вкрай вороже.

Про умови запровадження проголошених конституційних свобод свідчили хоча б перші кроки україномовної преси. З великими труднощами лише у листопаді 1905 р. у Лубнах явочним порядком побачила світ перша (!) українська газета «Хлібороб». Однак через національно-патріотичне спрямування газети вона вже на п'ятому номері (січень 1906 р.) була заборонена. Типовим було ставлення влади і до найпопулярнішої газети «Громадська думка» (видав-

цям було відмовлено у назві часопису «Українське слово»), яку упродовж 1906 р. за публікацію гострих політичних матеріалів було општрафовано 12 разів і, на решті, закрито влітку того самого року.

Задовго до наступу політичної реакції самодержавство робило усілякі утиски українській пресі і видавничій справі. Звичним стало переслідування не лише за належність до видавничих згромаджень, але й передплатників української періодики, за вживання української мови в офіційних установах. Окрім згаданих труднощів, технічно-фінансових негараздів, перед україномовною пресою стояла й така проблема, як відсутність широкого кола українських читачів, яких треба було шукати і відповідним чином виховувати. Прямим наслідком таких обставин стало те, що упродовж грудня 1905 р. – липня 1906 р., після чого розпочався новий період переслідувань і заборон, у Наддніпрянській Україні було зареєстровано 34 україномовні часописи. На кінець вказаного періоду діяло лише 9 видань, 6 призупинили свою діяльність на час військового стану і надзвичайної охорони, а 19 («Голос робітника», «Робітнича часопись», «Праця», «Рідна думка», «Україна», «Українська газета», «Українське слово», «Селянин», «Хліборобська справа» та ін.) взагалі не виходили. Загалом, у 1905–1907 рр. побачили світ, інколи поодинокими номерами, 24 україномовні часописи. Натомість, з різних причин (через неотримання дозволу, політичні переслідування, організаційні і фінансові труднощі) не вийшли друком 40 видань [42, с.918–922; 43, с.980, 981; 44, с.11–49].

Долаючи бюрократичні перепони, українська мова проклала шлях і в освітній системі, де вона перебувала на правах безправного діалекту. Найбільш зримі здобутки у цій царині спостерігалися у галузі вищої освіти, коли в університетах, які знаходилися на терені Наддніпрянщини, поодиноких інших вищих навчальних закладах Росії у 1906–1907 рр. явочним порядком на нетривалий термін було запроваджено вивчення українознавчих курсів, на яких студенти, інколи вперше для себе, дізнава-

лися про історію українського народу та України. З наступом політичної реакції викладання українською мовою у вищій школі Наддніпрянської України було припинене. Таким чином, незважаючи на те, що у 1905 р. українське слово у цензурному відношенні було легітимізоване, український народ і надалі зазнавав дискримінаційних утисків і обмежень у культурно-освітній сфері.

Під впливом революції 1905–1907 рр. в Російській імперії спостерігається вимушена лібералізація політичного режиму. Однак оприлюднення Маніфесту 17 жовтня 1905 р. «Про вдосконалення державного порядку», у якому проголошувалися громадянські свободи, початок ери обмеженого парламентаризму, що викликало активізацію національного громадсько-політичного руху, розгортання, у тому числі уперше на легітимних засадах, діяльності українських політичних партій, виявилися вельми нетривкими у часі і не принесли зримих результатів українцям.

Попри появу у політичному житті Росії нових, несумісних з основами самодержавства, реалій, як виявилось, не лише проімперські кола, але й ліберальні представники російської політичної еліти у своїй більшості навіть на теоретичному рівні не допускали можливості продовження всебічних демократичних процесів [45, с.138], радикального оновлення політичної системи Росії, що значною мірою зумовило наступний тиск на українську громаду. На хвилі войовничого російського шовінізму у квітні 1906 р. приймаються «Основні закони», зміст яких вказував на небажання властей робити будь-яку кореляцію щодо змін у галузі національної політики. Росія трактувалася як єдина і неподільна держава з винятком лише для Фінляндії, яка мала управлятися згідно з «особливими розпорядженнями». Як тоді відзначав в офіційній заяві міністр внутрішніх справ князь П. Святополк-Мирський, Фінляндію і поляків ще могли чекати певні «національні концесії» («це потрібно для заспокоєння окраїн Росії»), українцям же – «немає потреби давати щось» [46, с.86].

Поразка першої російської революції призвела до того, що українське питання, як й інші національні і суспільно-політичні питання, були практично «законсервовані». Упродовж наступного часу національна політика царизму залишалася досить суперечливою. Вона не зводилася лише до відвертого російського націоналізму і репресій, адже політична еліта Росії з недовірою ставилася до великодержавного націоналістичного екстремістського напрямку і схилялася до модернізації імперії, нерідко висловлюючись за співробітництво з неросійськими елементами. Тобто, це було намагання повернутися до прагматичної політики з використанням концепції національного державного патріотизму, що базувалася на вірності правлячій династії, й розрахованої на те, щоб інтегрувати неросійські народи, поставивши їх під верховний захист царизму. Тому монархія робила спроби налагодження співпраці з неросійськими елітами, зокрема – балтійськими німцями, мусульманськими народами, вірменами, що відповідало завданням внутрішньої і зовнішньої політики. Парадокс цієї ситуації полягав у тому, що у межах існуючого політичного режиму самодержавство було неспроможне проводити цю політику у повному обсязі, не підриваючи основи власного існування.

Щодо українського народу, то він у період політичної реакції цілковито перетворився на об'єкт репресивної політики держави, через що на зламі першого–другого десятиріч ХХ ст. національний громадсько-політичний рух у Наддніпрянській Україні, не говорячи про вщент придушені паростки політичних партій, буквально завмирає. Керівні вказівки щодо антиукраїнського курсу були окреслені у циркулярі міністра внутрішніх справ і голови ради міністрів Росії П. Столипіна (20 січня 1910 р.), згідно з яким українці вперше були поставлені на один щабель з іногородцями. Тобто, царський уряд пішов на рішучий крок, який руйнував офіційну ідеологічну доктрину, що базувалася на визнанні непорушності постулату про єдність руського народу і його малоросійсько-української складової. Циркуляр зобов'язав губернаторів посилити наг-

ляд за діяльністю «інородчеських товариств, у тому числі українських і єврейських», які начебто вели «до поглиблення начал національної відрубності й різниць», сепаратизму [47, с.66], а також прагнути взагалі до їх повної ліквідації як «невідповідних» до завдань держави. У друкованих виданнях категорично заборонялося вживання термінів «Україна», «український народ». Отже, російська влада у черговий раз продемонструвала, що ніякого компромісу з багатомільйонним українським народом, навіть з виявами його культурницького руху, бути не може.

Результати такої політики не забарилися. Вже у 1910 р. у Наддніпрянщині розпочинається хвиля, спрямована на ліквідацію будь-якого інституціоналізованого українського життя. Без достатніх підстав закривалися «Просвіти» і клуби, посилилася антиукраїнська цензура. Якщо у 1906–1908 рр. у Росії було засновано 14 «Просвіт», то у 1913 р. їх залишилося лише 6. Відновилася практика адміністративно-поліцейських утисків українських видавництв і преси, вилучення з бібліотек українських книжок, обмеження ввезення до Росії україномовної літератури. У 1911 р. в Росії російською мовою було видано 25 тис. назв книжок, польською – 1,6 тис., єврейською (іврит, їдіш) – 965, але українською (мовою другого за чисельністю етносу імперії !) лише 242 [28, с.306]. Це 9-та позиція, яка далеко відставала від німецького, латиського, естонського, татарського, вірменського показників. У 1913 р. у Наддніпрянській Україні українською мовою видавалися одна газета і 15 журналів [48, с.223], що припадало на 226 російськомовних періодичних видань. У межах же всієї імперії у 1913 р. виходило 19 найменувань української періодики, натомість 234 польських, 13 єврейських, 21 вірменська [49, с.990].

Владні чинники у боротьбі проти українського суспільного руху особливо не переймалися обґрунтуванням своєї позиції. Це видно по діях того ж таки П. Столипіна, який уже у наступному, після своєї скандальної заяви – 1911 р. виклав нову точку зору щодо українського питання, суть якої полягала у запереченні попередньої

тези про українців-іногородців й повернення до трактування української проблеми згідно з вимогами офіційної ідеології: «...три гілки східного слов'янства, велико-біло- і малороси, як за походженням, так і за мовою повинні скласти єдине ціле...». Згідно з висловленою представником вищої бюрократії Росії ідеологеми після добровільного приєднання України до московської держави український (він же – сепаратистський) національний рух, що уособлював ідею відродження колишньої України і створення Малоросії на національно-територіальних засадах, проти якого російський уряд постійно боровся, починаючи з XVII століття, втратив будь-яку основу й історичні права, поступаючись природному процесу об'єднання споріднених і близьких між собою слов'ян. Остання ж активізація українського суспільного руху у 1905–1907 рр. начебто була інспірована «непримиримими сепаратистами» ззовні, з австрійської Галичини, через що він мав бути цілковито заборонений [39, с.13, 14]. Виходячи з цієї позиції, вважалось за необхідне посилити боротьбу проти всіляких українських згромаджень, недопущення української мови в освіті, що розглядалось як радикальний засіб запобігання державному розколу. При цьому, уряд не бажав усвідомлювати, що прояви українського національного життя, його вимоги є об'єктивною потребою часу, складовою давно назрілої загальної суспільно-політичної трансформації Російської імперії.

На практиці, згадані дії російського уряду відновлювали ситуацію сумнозвісних указів 1863 р. і 1876 р. За словами С. Петлюри, на українство знову впало ярмо безцеремонних, невинуватих репресій і «запобіжних» заходів, нечесні вигадки, безглузді інсинуації й злі доноси з боку націоналістичних кіл російського суспільства, що розпалювали національну ворожнечу, ширили легенди про «мазепинство» і «сепаратизм» і, зрештою, призвели до логічного результату – зведення до мінімуму діяльність «наших громадських організацій», паралізувавши тим самим «один з головних засобів вияву національної волі і творчості» [50, с.5, 12]. Подібне стосувалося не лише українства. Відновивши свої позиції, само-

державство посилює тиск і на інші національні рухи. Відбувається майже повна ліквідація автономного статусу Фінляндії, посилюється боротьба з «польським сепаратизмом», наростала й хвиля антисемітизму, яка досягла апогею під час провокаційного процесу над М.Бейлісом в Києві у 1913 р. Згадані події недвозначно вказували на ставлення влади до «національного питання» взагалі і на типові методи їх «вирішення».

У зв'язку із загостренням міжнародної напруженості, викликаной Балканською кризою, специфічну «увагу» до українців посилює МВС Росії. У 1911 р. департамент поліції зажадав від губернаторів і силових відомств дев'яти українських губерній термінової інформації про «мазепинський» рух, у тому числі найдокладніших відомостей про кількість організацій (при цьому заборонені українські політичні партії, які були вимушені призупинити свою діяльність, навіть не згадувалися), клубів, газет, українських книг у бібліотеках. Незважаючи на те, що прямих проявів «мазепинського» руху не було виявлено, зростання національної свідомості серед українців, громадська активність розцінювалися владою як небезпечний фактор, що начебто сприяло поширенню «шкідливого з державної точки зору українофільства» [51, с.414–419]. Тому уряд і надалі посилював нагляд за національними інституціями і українською елітою. На думку Б. Кістяківського, роздмухувана загроза «українського сепаратизму» була використана самодержавством у передвоєнний період для загального ігнорування прав національних меншин в імперії [52, с.188].

Антиукраїнські урядові утиски не випадково збіглися у часі із дедалі зростаючою великодержавною повністичною хвилею. З наміром утворення дієвої противаги українському суспільному рухові за сприяння властей, у тому числі жандармського відомства, в Наддніпрянській Україні значно розширюється мережа монархічно-чорносотенських організацій, які у своїй діяльності не зупинялися й перед погромами українських інституцій. Лише у Києві у 1912 р. діяло 34 подібних організацій.

Завдання однієї з них – створеного у 1908 р. київського «Клубу російських націоналістів», полягало у пропаганді російського націоналізму і боротьбі зі «шкідливими проявами космополітизму..., з польським натиском і українофільством». Останнє явище, тобто – українофільство, розцінювалося як вкрай шкідливе і безпідставне. З цього приводу один з лідерів згаданої організації російських шовіністів висловив на сторінках газети «Киевлянин» наступну тезу: «Необхідно визнати, що ми проспали українофільський рух. Замість того, щоб боротися з ним, ми підсміювались над хлопоманством. Тепер українофільство зросло так, що з ним вже необхідно рахуватись і боротися» [53, с.196]. Через це будь-яка активність українців викликала з їх боку не лише бурхливий протест, але й ставала черговим приводом висування перед властями вимог щодо ліквідації організованого руху українців.

Як квінтесенцію антиукраїнської політики можна назвати секретний донос полтавського губернатора Багговута (лютий 1914 р.) міністру внутрішніх справ Росії, у якому було запропоновано низку кардинальних заходів, які мали завдати суттєвого удару українському рухові. Серед них передбачалося посилити антиукраїнську пропаганду, переконуючи громадськість, що «Україна – лише окраїна Російської держави», «правдиво» висвітлювати історію малоросійського народу з наміром доказати хибність тези щодо існування «українського народу», нищити спроби «економічного сепаратизму українців», проводити відповідну проросійську кадрову політику тощо [54, с.60].

Дедалі відвертіше закликали до хрестового походу проти «мазепинства» проурядові засоби масової інформації. У друці широко тиражувалася офіційна точка зору щодо українського питання (як «інспірованого», «штучного»), що мало формувати українофобську громадську думку з проблеми, слугувати моральною основою для репресій. Серед багатьох авторів, які не зупинялися перед відвертою фальсифікацією і дискредитацією українського національного руху, можна назвати С. Щеголева, який упродовж 1912–1914 рр. видав масовим тиражем низку

книжок, у яких оцінка українського національного руху зводилася до «взлелеянной матежными гетьманами идеи государственной измены» [55, с.4]. Невипадково ці «твори» з боку лідерів українського громадсько-політичного руху кваліфікувалися як «політичний донос» [56]. Численним нападам піддавалися й ідейні засади українського руху, зокрема федералізації і національної автономії, з погляду великодержавників, не лише небажаних і некорисних українцям, а й взагалі нездійснених [31, с.526, 537]. Російські шовіністи наголошували на тому, що цими заходами українофіли начебто намагалися наблизити Росію до «клаптикової» Австро-Угорщини, на той час ворожої до імперії Романових. Об'єктом для нищівної критики був не лише український народ, але і його найбільш яскраві представники, серед них – М. Грушевський, якому приписувалася провідна роль у витворенні «українського народу» і назви «Україна». Наукові праці М. Грушевського кваліфікувалися як «тенденційні переробки» російської історії, а вимоги вченого щодо вирішення українського питання і федеративного устрою Росії – як неприродні [57, с. 4, 43–45, 49, 52–55.].

Таким чином, російська дійсність у переддень вибуху Першої світової війни не дозволяла сподіватися на позитивні зміни у національно-політичному становищі українського народу. На користь такого висновку свідчили як традиційний вектор розвитку політичної системи імперії у поєднанні з цілковитим ігноруванням українських інтересів, посиленням антиукраїнських утисків, так і доволі нерозвинутий і буквально «розчавлений» караючими органами самодержавства у роки політичної реакції український суспільно-політичний рух. Симптоматично, що коли весною 1914 р. делегація від української громадськості звернулася до міністерства внутрішніх справ з своїми проблемами і пропозиціями, вона отримала коротку і чітку відповідь: прийшов час, щоб назавжди покінчити з «сепаратизмом» і «мазепинством» [58, с.42].

Останнє у черговий раз засвідчувало, що на ґрунті легітимізму і лояльності місця для вирішення україн-

ського питання, зміни статусу українського народу в Росії не існувало. Згадані проблеми могли бути зрушені лише в умовах кардинальної трансформації політичної системи Російської імперії, що в умовах тимчасової стабілізації самодержавного режиму після поразки революції 1905–1907 рр. вважалося малоімовірним. Через це подальшу долю підросійських українців лишалося пов'язувати або з черговою революцією («національним повстанням»), або ж з виведенням проблеми статусу українців і України із суто російського контексту й залучення до лона європейських геополітичних процесів, у тому числі й ймовірним військовим конфліктом.

---

1. Драгоманов М. П. Передне слово [до Громади 1878 р.] / П. М. Драгоманов // Драгоманов М. П. Вибране («... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні» / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Міщук; приміт. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. – К.: Либідь, 1991. – С. 276–326.

2. Ткаченко В. Цивілізаційний фактор в українсько-російських стосунках (історичний аспект) / В. Ткаченко, О. Реєнт // Украина и Россия в новом геополитическом пространстве: Материалы «Круглого стола». – К.: Ассоциация «Україно», 1995. – С.35–39.

3. Нагорна Л. Українсько-російські відносини в історико-політичному контексті: сучасні оцінки / Л. Нагорна, Ю. Шаловал // Украина и Россия в новом геополитическом пространстве: Материалы «Круглого стола». – К.: Ассоциация «Україно», 1995. – С. 57–76.

4. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / Грушевський М. – К.: Т-во «Знання» України, 1991. – 240 с.

5. Драгоманов М. П. Пропаций час. Українці під Московським царством (1654–1876) / М. П. Драгоманов // Драгоманов М. П. Вибране («... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні» / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Міщук; приміт. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. – К.: Либідь, 1991. – С.559–574.

6. Вівчарик М. М., Капелюшний В. П. Українська нація: витоки, становлення і сьогодення: Навч. посібник / М. М. Вівчарик, В. П. Капелюшний. – К.: Олан, 2003. – 280 с.

7. Левинський В. Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині / Левинський В. ; [з передм. Л. Юркевича]. – К.: Друк-я Київської 2-ї Артїлі, 1914. – XII, 116 с.

8. Франко І. Одвертий лист до гал[ицької] української молодезі / І. Франко // Франко І. Зїбр. творів у п'ятидесяти томах. – Т. 45. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 401–409.

9. Скоропадський П. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918 / Скоропадський П. [ред. колегія: Білас Л., Боряк Г., Вислобоков К. та ін.] ; гол. ред. Я. Пеленський. – Київ–Філадельфія, 1995. – 493 с.

10. Грушевський М. По виборах / М. Грушевський // Грушевський М. Наша політика. – Львів: З друкарні НТШ, 1911. – С.107–119.

11. Оберучев К. К вопросу об экономических отношениях Украины к Великороссии и Польше / К. Оберучев // Украинская жизнь. – 1912. – №3. – С.37–45.

12. Гордієнко М. Україна в державному бюджеті Росії / М. Гордієнко // Літературно-науковий вістник. – 1912. – Т. LIX. – Кн. VII–VIII. – С. 138–153.

13. Порш М. Україна в державному бюджеті Росії / М. Порш. – Катеринослав: Українське соц.-демократ. видавництво «Каменярь», 1918. – 32 с.

14. Субтельний О. Україна: історія / Субтельний О.; [пер. з англ. Ю.І. Шевчука; вст. ст. С. В. Кульчицького]. – К.: Либідь, 1991. – 512 с.

15. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма (виклади в Америці) / М. Шаповал. – Прага: Вільна спілка, 1927. – 324 с.

16. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть: соціально-політичний портрет / Касьянов Г. В. – К.: Либідь, 1993. – 176 с.

17. Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. – Т.1. Революційна Українська Партія (РУП) / О. Гермайзе. – К.: Книгоспілка, 1926. – 389 с.

18. Лазанська Т. І. Народонаселення України / Т. І. Лазанська // «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.): Колективна наукова монографія в трьох частинах / НАН України, Інститут історії України; відп. ред.: докт. іст. наук проф. В. Г. Сарбей. – Частина перша. – К., 1999. – С.61–123.

19. Полонська-Василенко Н. Історія України / Н. Полонська-Василенко : У 2 т. – Т.2. Від середини XVII століття до 1923 року. – К.: Либідь, 1992. – 608 с.

20. Романцов В. О. Український етнос: на одвічних землях та за їхніми межами (XVIII – XX століття). – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1998. – 184 с.

21. Половинський до Павлика М. (1877 р.) // Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895) / [зладив М. Павлик, видав Л. Когут]. – Т. II (1876–1878). – Чернівці: Друк-я «Руської Ради», 1910. – С.188–189.

22. Каппелер А. Россия – многонациональная империя: Возникновение. История. Распад / А. Каппелер; [пер. с нем. С. Червонная]. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 344 с.

23. Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії / І. Лисяк-Рудницький // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. – Т.1; [пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкеевої]. – К.: Основи, 1994. – С. 145–171.

24. Драгоманов М. П. Великорусский интернационал и польско-украинский вопрос / М. П. Драгоманов. – Казань: Типо-лит. Окружного штаба, 1906. – 135 с.

25. Дякин В. С. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX – начало XX вв.) / Дякин В. С. – Спб.: ЛНСС, 1998. – 1000 с.

26. Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України / І. Лисяк-Рудницький // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. – Т.1. – С.173–191.

27. Попович М.В. Нарис історії культури України / М.В. Попович. – К.: «АртЕк», 1998. – 728 с.

28. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. / [упоряд.: Кресіна І. О. (керівник), Кресін О. В., Ляхоцький В. П., Панібудьласка В. Ф.; за ред. В. Ф. Панібудьласки]. – К.: Вища школа, 1997. – Ч.1. – 583 с.

29. Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / А.И. Миллер. – Спб.: Алетея, 2000. – 260 с.

30. Наши задачи (От редакции) // Украинская жизнь. – 1912. – № 1. – С. 5–10.

31. Щеголев С. Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма / С. Н. Щеголев. – К.: Тип-я тов-ва И.Н. Кушнерев и К⁰, 1912. – 588 с.

32. Филевич И. Кризис современного украинства / И. Филевич // К вопросу о кандидатуре на кафедру русской истории в университете Св. Владимира профессора Львовского университета Михаила Грушевского. – К.: Тип-я «Русская печатня», 1908. – С.59–65.

33. Лисяк-Рудницький І. Український національний рух напередодні першої світової війни / І. Лисяк-Рудницький // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. – Т.1. – С.471–483.

34. Аксаков И. С. По поводу письма Ригера о польском вопросе / И. С. Аксаков // Аксаков И. С. Сочинения. – Т.3. Польский вопрос и Западно-Русское дело. Еврейский вопрос. 1860–1886. – Изд.е 2-е. – Спб.: Изд-е Импер. публ. библиотеки, 1900. – С. 85–91.

35. Аксаков И. С. Опасно ли украинофильство для Русского государства? / И. С. Аксаков // Аксаков И. С. Сочинения. – Т.3. – С.200–208.

36. Аксаков И. С. Украинофильско-Польский бред «Тараса Воли» / И. С. Аксаков // Аксаков И. С. Сочинения. – Т.3. – С.326–331.

37. Аксаков И. С. Польский ли город Киев / И.С. Аксаков // Аксаков И. С. Сочинения. – Т.3. – С.378–384.

38. Аксаков И. С. Об украинофильской агитации львовской газеты «Дело» / И. С. Аксаков // Аксаков И. С. Сочинения. – Т.3. – С.402–405.

39. Левинский В. Царская Россия и украинский вопрос / Левинский В. – Женева: Изд-е украинск. с. д. рабочих Канады, 1917. – 105 с.

40. Лотоцкий О. Сторінки минулого / О. Лотоцкий. – Частина друга. – Варшава, 1933. – 481 с.

41. Доклад Комиссии по вопросу об отмене стеснений малорусского печатного слова // Об отмене стеснений малорусского печатного слова / Императорская Академия Наук. – Спб.: Тип-я Имп. Акад. Наук, 1905. – С.1–28.

42. Судьбы украинской печати // Украинский вестник. – 1906. – № 13. – С. 918–923.

43. Обозреватель. На Украине / Обозреватель [А. Лотоцкий] // Украинский вестник. – 1906. – № 14. – С. 980–984.

44. Україномовна преса Росії 1905–1907 рр.: Анотований покажчик періодичних видань / [укл. Сидоренко О. І.; наук. ред. Демченко Є. П.] / АН Української РСР, Центральна наукова бібліотека. – К., 1987. – 73 с.

45. Політична історія України. ХХ ст.: У 6 т. – Т.1: На зламі століть (кінець ХІХ – 1917 р.) / Ю. А. Левенець (кер.), Л. П. Нагорна, М. С. Кармазіна. – К.: Генеза, 2002. – 424 с.

46. Курас І. Ф. М. І. Міхновський: постать на тлі епохи / І. Ф. Курас, Ф. Г. Турченко, Т. С. Геращенко // Український історичний журнал. – 1992. – № 9. – С. 76–91.

47. Демкович-Добрянський М. Україна і Росія: історичні нариси на теми російського імперіалізму / М. Демкович-Добрянський. – Львів-Краків-Париж: Просвіта, 1993. – 205 с.

48. Україна за п'ятдесят років (1917–1967): Статистичний довідник / [ред. І. І. Мозолін, Д. Д. Подовжній]. – К.: Політвидав України, 1967. – 271 с.

49. Животко А. [Преса] 1905–1914 / А. Животко // Енциклопедія українознавства. В 2 т. / під гол. ред. В. Кубійовича, З. Кузелі. – Т.1. – Кн. 3. – Мюнхен–Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Шевченка, 1949. – С.987–990.

50. Петлюра С. О переоценке / С. Петлюра // Украинская жизнь. – 1913. – № 1. – С.5–13.

51. Лавров Ю. П. Виникнення і діяльність українських політичних партій / Ю. П. Лавров // «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.): Колективна наукова монографія в трьох частинах / НАН України, Інститут історії України; відп. ред.: докт. іст. наук проф. В. Г. Сарбей. – Частина друга. – К., 1999. – С.284–444.

52. Хейман С. Кістяківський: Боротьба за національні та конституційні права в останні роки царату / С. Хейман / пер. з англ. – К.: Основні цінності, 2000. – 304 с.

53. Політична історія України: Навчальний посібник для студ. вищ. навч. закл. / [Бондарев Є. О., Горбатенко В. П., Греченко В. А. та ін.; В. І. Танцюра (ред.)]. – К.: ВЦ «Академія», 2001. – 488 с.

54. Овсієнко О. Ф. Каральні органи царизму / О. Ф. Овсієнко // «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.): Колективна наукова монографія в трьох частинах / НАН України, Інститут історії України; відп. ред.: докт. іст. наук проф. В. Г. Сарбей. – Частина третя. – К., 1999. – С. 3–68.

55. Щеголев С. Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи / Щеголев С. – К.: Тип-я тов-ва И.Н. Кушнерев и К⁰, 1914. – 159 с.

56. Ефремов С. Благородный осведомитель (С.И.Щеголев «Украинское движение, как современный этап южнорусского сепаратизма». Киев, 1912) / С. Ефремов // Украинская жизнь. – 1913. – № 2. – С. 85–98.

57. Стороженко А.В. Происхождение и сущность украинофильства: Доклад собранию членов Клуба русских националистов в Киеве, 17 ноября 1911 г. / Стороженко А. В. – Второе изд. – К.: Тип-я С. Кульженко, 1912. – 64 с.

58. Щербак М. Г. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX століття): Навч. посібник / М. Г. Щербак, Н. О. Щербак / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1997. – 90 с.